

A-8450

NIGOLAS TREUMUTH-LOONE.

5808

LIIVIMAA KOLONISEERIMISE KAVATSUS (1582—1584).

Vene-Liivi sõjas häabund orduriigi uhke päranduse, Maarjamaa, ja-gamisel puhkend sõjas alul võrdlemisi tasavägistest vastaste vahel sulas maa- ja linnarahva arv kiiresti kokku. Varemete rohkenedes kasvas ka tühjade adramaade arv, aasta-aastalt käisid üle maa vaenuliste vägede parved ning ennenägematult vihane ja julm sõjapidamine peletas adra tagant pakku kohati viimsedki talupojad.

Vene stepsidõurite sõjajulmuse kaja kostis „uudsete, tõepäraste ja kohutavate“ „neue zeitung'ite“ kaudu üle kogu Euroopa. Tervete garnisonide mahatapmine vastupanijaile hoiatavaks eeskujuks, tervete linnade hävitamine (nii näit. viidi a. 1565 Ivan Julma poolt Tartu kodanikud Venemaale vangid), graafilistes kujutlustes lokaalsete fantaasiaga maalitud naiste- ja lastetapmine — kõik see pidi lõplikult sellest varemini nii töötet maast eemale kohutama iga rändkirgliku uustulnuka ¹⁾. „Livland“ ei olnud enam kroonikates kirjeldet muinasmaa — „Blivland“.

Kestev sõda oli seega tõkestand rahvastiku loomuliku juurdekasvu ja ühtlasi lõpetand normaalse immigratsiooni. Neil põhjusil oli siin võimule pääsünd riikide esimesi ülesandeid hoolitseda maa uuesti asustamise eest.

Millisel määral taasasusteti Vene okupatsiooni ala, Tartu piiskopkond, on meile teadmata. Võimalik, et uudisasundused vähemalt jaotik kujunesid militaarkoloniatena. Tartus tekkis garnisoni kõrvale nähtavasti kaupmeestest ja käsitöölisest kodanikkude kiht, kellel võis olla ka teatavaid õigusi omavalitsuseks. Vähemalt tõestab seda teade tolleaegsest rae tegevusest.

Rootsi vallutise alalt Põhja-Eestist teame juba detailsemaid koloniseerimiskavu. Laastet maa asustamismuredele pööras siin võrdlemisi varakult tähelepanu kuningas Eerik XIV, kes arendas püüdeid Soome talu-

¹⁾ Võõrelemendi juurdevoolu lõplikku katkemist ei saa siinkohal ometi mõelda. Isiklikud ja majanduslikud kokkupuuted näit. Lübecki ja siinsete linnade, eriti Riia, kodanikkudega olid vähemal määral jätkuvalt ikka andnud uusi kodanikke Liivimaale. Teisal on juba lähemalt viidatud ka Westfali sugukondade ja XVI sajandi Liivimaa suhetele (vrd. Heinrich von Staden, *Aufzeichnungen über den Moskauer Staat*, hrsg. v. F. Epstein. Hamburgische Universität, *Abhandlungen aus dem Gebiet der Auslandskunde*, Bd. 34; Reihe A. Rechts- u. Staatswissenschaften, Bd. 5; Hamburg, 1930, lk. 170—171, 177).

poegade toomiseks üle lahe. Need, kes soovisid kohtadele asuda uudisasunikena, pidid olema maksudest vabastet kolmeks aastaks ¹⁾.

Eeriku järglasel Johan III-ndal tuli teotseda samade küsimustega. 7. mail 1569 antud mandaadis lubas Johan neile Rootsi sõdureile, kes soovisid siin maad, maksuvabaduse kolmeks aastaks, juhul kui vastav ala oli tühi juba pikemat aega, ja kaheks aastaks, kui oli laastet alles hiljuti ²⁾. Kauemini mahajäetud maa võis olla enam võsastund ja nõudis kindlasti rohkem vaeva ülesharimiseks.

Teistest hiljem võis koloniseerimisele mõelda Poola. Hertsog Magnuse ja Ivan Julma vallutised olid siin kestvamad ning ulatuvamad ja maa rahulikule ülesehitamisele lubas mõelda alles 1582. a. Kiverova Gor- kas 10 aastaks tehtud vaherahu. Mõneks ajaks tegi veel nüüdki muret poliitiliste olude ebakindlus. Poola poolt nõuti avaramaid piire Põhja- Eestis, mille tulemuseks oli terav vahekord ja usaldamattus rootslaste poolt, ning aeg-ajalt kerkisid kuuldused ka Vene vägede koondamisest idapiiri lähedale.

Laiaulatuslikele maakorraldusile võis neist raskusist hoolimata asuda ainult nii sihiteadlik ja enesekindel organisaator, nagu seda oli energiline Poola kuningas Stefan Batori oma lähemate kaastööliste, kantsler Jan Zamoyski, paavsti legaati Antonio Possevino ja hilisema Lwowi pääpiiskopi Joh. Demetrius Solikowskiga. Kõik nad olid juba esimesel rahu- aastal elavalt huvitet Liivimaa koloniseerimise võimalusist.

Batori ja Zamoyski olid koloniseerimismõttele juhitud eestkätt poliitilistest ja majanduslikest motiivist, Possevino omakorda esindas kõige energilisemalt vastureformatsiooni huve. Viimasel alal läks ta koguni nii kaugele, et ei pooldand liivimaalasist-sõjavangide väljavahetamist Venemaalt. Muidu suurenevat aina siinsete häreetikute arv!

Liivimaa koloniseerimise mõtte konkreetne algatus kuulub Zamoyskile. Juba enne vaerahulepingu allakirjutamist pöördus ta kuninga poole üksikasjalise märgukirjaga, milles rõhutas, et venelaste võimu all olnud linnad, eriti Tartu ja Pärnu, on kodanikest tühjad. Endised kodanikud on viidud Venemaale vangid ja neid asendand venelased loomulikult lahkuvad koos okupatsioonivägedega. Zamoyski arvas selletõttu kohaseks avaldada mõningaid soodustavaid tingimusi lubavat üleskutset, mis võiks maale tuua hollandlasi ja „muud seesugust rahvast“. Et maa okupatsioonivägede lahkudes ei jääks koguni tühjaks ja vaenlasile kergesti avatuks, selleks pidi jätama erakordselt suuremaid garnisone kohale, eestkätt jällegi Tartusse ja Pärnu ³⁾.

¹⁾ T. Annerstedt, Svenska völdet i Livland 1564—1570 (Akademisk afhandling, Göteborg 1877), lk. 77—78 (instruktsioon Pärnu asehaldurile 1563. a. ja kiri Anders Pederssonile 15. veebr. 1565).

²⁾ T. Annerstedt, op. cit. lk. 78.

³⁾ Archiwum Jana Zamoyskiego, Tom II, lk. 237—238.

Ärevad kuulused kolonistide kutsumisest ja maaderevisjonist olid juba õige varakult saand teatavaks üle maa. Zamoyski võis kuningat informeerida neist „maa meeleoludest“ ja teatada, kuidas kardetakse ja oletatakse kuningal olevat kavatsust kõiki endisi liivimaalasi (omnes pristinos Livones) maalt välja ajada ning nende maavaldused jaotada võõrsilt kutsutud kolonistele või siis eestkätt ungarlasile¹⁾. Zamoyski kartis säärase meeleolude tulemusena pöördumist Rootsi poole, kus poolavastane kihutus leiaks soodsa pinna.

On muidugi väga ebatõenäoline, kas Batoril üldse oleks olnud mingi kavatsus „liivimaalaste“ — siinsete sakslaste — eemaldamiseks. Kui tugevalt ja ägeda iseloomuga valitsejal tuli tal küll kohati õige teravasse vastollu sattuda senise kohaliku ülimusklassiga, mille juures võis langeda ka mõningaid erutavaid lauseid, kuid Batori kogu edaspidine tegevus ei anna alust tsiteeritud kuulduse tõekspidamiseks. Kuninga opositsiooni kohalikkude kõrgemate klasside vastu aitas mõnevõrra lepitada Zamoyski, kes koloniseerimismõtet algatades tunnistas vajalikuks valitud provintsi õiguslike olude korraldamise ja maapäevade, kohtute ning magistraatide organiseerimise. Zamoyski tegi kuningale ettepaneku varakult mõelda nende koosseisudest ning soovitas, et liivimaalasi ei tõrjutaks neist koguni eemale, samuti nagu neile ei võiks mainitud asutistes anda täielikku võimu²⁾.

Kuuldused seniste peremeeste väljaajamisest kestsid edasi veel kaua. Kevadel, pärast Batori viibimist Riias, teati, et ta on pöördunud Rootsi kuninga Johan III-nda poole ettepanekuga, ühiselt puhastada maa kerge-meelseist ja truudusetuist baltlasist. Paar aastat hiljem erutas teade kuningale esitatud soovitusest tagasi kihutada üle mere³⁾ kõiki, kes omal ajal Liivimaale kogunenud merede tagant.

Suurejooneline kava maa asustamiseks nõudis ulatuslikke eeltöid. Riigil puudus veel ülevaade uue provintsi maavaldussuhetest, polnud teada eramaade ega riigimaade ulatus. Kestnud sõjad olid soodustanud piiride muutumist ja valdusõiguse üleminekut. Säärases olukorras sai vajalikuks üldine maaderevisjon.

Ka siin võttis algatuse enda pääle Zamoyski, kes esialgses maakorralduse kavas tegi kuningale ettepaneku maaderevisjoni korraldamiseks.

1) Teatavasti tol ajal teenis Vene vastu võitlevais Poola vägedes hulk ungarlasi. Ja ungarlaste pooldamist võidi Batorist arvata seda enam kui Transilvaania vürstina Poola kuningatroonile tõusnud mehest.

2) Archiwum Jana Zamoyskiego, II, lk. 238 (Zamoyski kiri kuningale 4. I. 1582, Pihkva juurest laagrist).

3) Th. Schieman, Historische Darstellungen und Archivalische Studien (Hamburg, Mitau 1886), lk. 112—113. — Stefan Batori ja Johan III läbirääkimiste kohta 1582. a. vrd. H. Almqvist, Johan III och Stefan Batori år 1582. Domenico Alamanni beskickning till Sverige, Historisk Tidskrift XXIX (1909), lk. 69—123, ja K. I. Karttunen, La légation de Domenico Alamanni en Suède l'an 1582. Suomalaisen Tiedekatemia Toimituksia B II, 7 (Helsinki 1911).

Ettepanek oli tingitud ja väljendat kõigiti fiskuse ja maakaitse huvides. Revisjon pidi erilist rõhku panema kindluste uurimisele ja kirjeldamisele. Linnuste maavaranduse annotatsioon ja varustust omist summadest tasuda või tuli lisa hankida riigilt. Maade loendamine oleks ühtlasi nende kindlustamiseks riigi nimele¹⁾. Militaarhuvide rahuldamine sai kohati ka koloniseerimise juhtmõtteks. Linnuste lähima ümbruse asustamisel võisid uudisasundused tarbekorral anda vajaliku kaitsemeeskonna, mis oligi mõnes asunduses otse ametlikuks tingimuseks. Militaarkolooniad käsitledaval ajastul ei jäänd mõneks erandiks, teame neist Eestis hiljemgi, nimelt Rootsi ajast. Ka siis tehti katset kolooniasüsteemile rajada maa sõjalist kaitset. Tunneme näiteks Tartu, Helme ja Põltsamaa kolooniaid Gustav Adolfi ajast, millised küll ei suutnud püsima jääda pikemaks ajaks²⁾.

1582. a. revisjoni instruksioon määras lähemalt kuninga poolt kavatsatud agraarpoliitika ja maakorralduse juhtmõtete põhijooned. Esimeses järjekorras nõuti komissaridelt nende maksude kirjeldamist, mida sai fiskus linnadelt, kodanikelt ja talupoegadelt, kusjuures maksude jaotamist nõuti nii, et see ei oleks maksjaile koormav. Vastureformatsiooni huvisid kaitses juhtnõör kirikute, kloostrite ja nende maavaranduse revideerimiseks. Revidendid pidid arvestama ja otsima võimalusi kirikute sissetulekute suurendamiseks maadest ja kuningale tegema sellekohaseid ettepanekuid. Edasi nõuti kroonumaade kindlakstegemist. Tuli täpselt kirjeldada, millised linnustest, linnadest, vakkudest ning alamaist kuulusid kuningale. Linnuste maavaranduse uurimine ja kirjeldamine oli ette nähtud täpselt Zamoyski poolt algatat mõtte kohaselt. Revidentide ülesandeks jäi ka nende maade tagasinõutamine, mis varemini kuulusid linnustele, kuid vahepeäl olid võõrandet. Säärane revisjon võis näidata asustuse tihedust ja kindlaks teha tühjade põldude ulatust ning asukohta, seega nõutavaid eelandmeid esitada koloniseerimiseks. Kuid juba sama instruksioon andis komissaridele õiguse kohe vastu võtta neid koloniste, kes, ükskõik mis rahvusest, siirduvad siia, ja varustada neid majade, aedade, põldude ja muuga³⁾.

Kahjuks ei ole meil praegu käepärast kogu selle revisjoni käiku ja tulemusi valgustavaid andmeid vastava protokollina kõigi maakondade kohta, vaid ainult Tartu staarostkonna ulatuses⁴⁾. Kuid juba sellegi lühikesist teateist võime ammutada uudisandmeid maa asustamisküsimuses.

Paari senist katset käsitledava revisjoni protokollis esinevate isiku-

¹⁾ Archiwum Jana Zamoyskiego, II, lk. 238.

²⁾ J. V a s a r, Soome asustusest Eestis XVII sajandi keskel. Eesti Kirjandus XXV (1931), lk. 642—651.

³⁾ M. V. D o v n a r - Z a p o l j s k i j, K istorij pozemeljno reformõ w Livonij w 1580—1592 gg. Trudõ X arheologičeskago s'jezda w Rige 1896, tom III (Moskva, 1900), lk. 3.

⁴⁾ ÖESA (= Õpetatud Eesti Seltsi Arhiiv), M. A. 163. Inventar der Starostei Dorpat (koopia).

nimede uurimiseks¹⁾ ei saa veel pidada küllaldaseks ja küsimust lahendavaks. Nii võiksime siinkohal, keeleteaduselt abi nõutamata, viidata vaid neile juhtumeile, kus asundamist on mainitud otseselt. Isikunimede uurimisest lisanduvate koloniseerimisteade puhul ei või me liiatigi kindlad olla, kas vastav asundamine pole toimund juba Vene ajal, või otseselt Poola aja alul. Teatavat vahemaad koloniseerimisest revisjonini tõendab nende puhul seegi, et nad enam ei esine maksuvabalt.

Uutest maksuvabadest asunistest on meil otseseid teateid Rápina piirkonnast, kus Jeparas mainitakse kolonistidena-veerandadrikutena Mius Pepoik, Piep Maiopoik, Pap Thomapoik ja Mik Andryspoik, ilmselt kõik eestlased. Kaluritest mainitakse samas piirkonnas uutena Jak Hanspoik Trosciankas, Henrych, Petrik ja kaks Iwanit Rápinas, ja Grygier Tochowiczes. Võimalik, et siin eestlased ja venelased esinevad segi.

Oieti on see revisjon Poola valitsuse algupäevil Eestis toimund koloniseerimise ja ümberasumise valgustamiseks liialt varajane. Kuni sügis-külvi ajani oldi vabad uue asula valimiseks, ja nii võis asustuse pilt oluliselt muutuda juba otseselt revisjoni järgedel. Kuidas aga maaküsimus oli arenend Poola aja aluks, selle küsimuse valgustamiseks oli revidentide matkal õige oluline tähtsus.

Revisjon selgitas vahepääl toimund suure murrangu maavalduses — üksikud isikud olid oma kätte koondand suuri maa-alu ja kohati ka talumaid mõisastand, et tõsta suurend nõuete tõttu kasulikku viljaproduktsiooni²⁾.

Kolonistide nõutamine siia oli antud oludes võimalik ainult iseseisvaile talumaadele ja sedagi ainult kroonumaadele, kus maksude suurus ja tingimused olid ametlikult lubatud sobivatena. Minek eramõisatesse lihtsate maatöolistena või viimse võimaluseni maksustet taludesse ei võind omada mingisugust tõmbejõudu, kui riigi poolt oma maade soodsat pakkumist kuuluteti publikaatidega meelitavalt kaugel ja lähedal.

Linnadesse võis koloniste kergemini saada kui maale. Siin oli võimalus uustulnukaile anda maju ja neile võimaldada maaharimisest kergemini algatetavat kauplemist või käsitööd.

1582. a. kevadel kuulutas Batori Läänemere linnades, et kõigile, kes soovivad asuda Tartusse, doneeritakse säääl maju ja maid. Sama aasta aprillis moodusteti eriline neljaliikmene komisjon, koosseisus Stanislaus Loknicki, Stanislaus Pekoslawski, Johann Grölich ja Wilhelm Tödwen, ja tehti sellele ülesandeks Tartu linna ja maakonna olude korraldamine. Linnas võtsid organiseerimistöö endale Loknicki ja Grölich, kuna teised Tartus viibisid ainult paar esimest kuud. Kui palju Tartus maju ja ees-

¹⁾ M. J. Eisen, Risti- ja sugunimed Tartu-Võru maakonnas a. 1582. Eesti Keel II (1923), lk. 4—10; A. S(chulbach), 2000 eestlase nime 1582. aastast. Vana käsikiri Poola tulundusarhiivis. Vaba Maa 1932, nr. 216—218.

²⁾ M. V. Dovernar-Zapoljskij, op. cit., lk. 5—6. — N. Treumuth, Jooni poola ajast Eestis. Koguteos „Poola“ (Tallinn, 1930), lk. 54.

linnas aedu doneeriti, ei ole täpsalt teada. Koopiatena on säilind 117 donatsiooniuurikut, kusjuures vastavas revisjoniraaamatus on jäetud lüngad 93 juhul pärastiseks ürikukoopia sissekandeks. 1582. a. revisjonilist loendab 190 sakslast ja umbes 50 poolakat majaomanikena. Kahetsetavalt puuduvad lähemad andmed eeslinna aedade doneerimise kohta. Neid võeti eriti meelsasti, sest neid võis kergesti edasi müüa ja nad ei kohustanud millekski. Esimene donatsioon on teada juba 24. veebruarist 1582, järgmine 22. märtsist ning edaspidised Loknicki kõrvale teiste komissaride kohalejõudmisest saadik ¹⁾.

Komisjoni kõrval mõnel üksikjuhul otsustas donatsiooni kuningas. 20. aprillil 1582. a. Loknicki ja Pekoslawski nimele antud eeskirjas käskis kuningas Vilno kaupmehele Stanislaus Balaskowiczile anda ühe hää kivimaja kaupmehe soovide kohaselt. Balaskowicz saigi komissaride poolt vastava maja Laial tänaval ²⁾.

Järgmiseks sammuks oli nii rajatud koloonia õiguslik korraldamine. 14. mail 1582 antud „Cautio Minorum Revisorum“ teatas, et kuninga poolt on 4 revidendile ülesandeks tehtud Tartu linna ja maa revisjon ning antud võim kodanikke kutsuda Tartusse ja neile doneerida maju, kus nad ise peavad elama. Kuninga nimel kindlustetakse kodanikele kõik vanad õigused, immunitetid ja privileegid koos lisanduvate õigustega, kuivõrd need vastavad Poola, Leedu ja teiste kristlike maade õigustele ning statuutidele. Hoonete ülesehitamiseks ja parandamiseks lubatakse maksedest vabastamine mõne ajaks. Lõpuks lubatakse jumalateenistus Augsburgi konfessiooni kohaselt ³⁾.

Cautio's lubatud privileeg kirjuteti kuninga poolt alla Varssavis 7. detsembril 1582. Privileegi kavandis rõhutetakse kuninga tahet lammutet ja laastet Tartust teha uuesti inimeste asupaika. Kuninga tahe olnud selle tõttu Tartusse kutsuda koguni uut kodanikkonda ja anda neile koguni uus õiguslik kord ⁴⁾. Privileeg on kavandist mõningais osis erinev, uue kodanikkonna nimetusena tarvitetakse siin „colonos“ ⁵⁾.

¹⁾ T. Christiani, Die Neubildung des Dorpater Rates zu Beginn der Polenzeit (Tartu, 1919), lk. 7—8.

²⁾ Ibid., lk. 8—9.

³⁾ Ibid., lk. 68—70.

⁴⁾ T. Christiani, Dorpats Erstes Privileg in polnischer Zeit. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXII, 3 (Tartu, 1910), lk. 29: „Ist demnach Unser Königlicher Gnädiger will gewesen, gantz eine Neue Burgerschaft dahin zu berufen, denselben auch neue gesätze, Statuta und gantz und gahr neue gerechtigkeiten zu geben.“

⁵⁾ Ibid., lk. 24: „novos quosdam colonos eo deducendos invitandosque eosdemque novisque quibusdam legibus institutisque donandos novaeque omnino civitatis ejus fundamenta jacienda duximus“. — Allikana kasustades privileegide sõnastust, peab arvestama ka nende kantseleilikku formulaarsust. Nii näit. esinevad vastavad laused ka Vönnule antud privileegis, vt. J. v. Sivers, Wenden, seine Vergangenheit und Gegenwart. Ein Betrag zur Geschichte Livlands (Riga, 1857), lk. 64—67. — Vrd. samuti märkusi Valga asutamise kohta allpool.

Järelejäänud tühjade majade doneerimise õiguse sai linn 1583. a. mais Riias peetud konvendil asehaldur Georg Radziwilli poolt antud dekreedid kohaselt endale, millist õigust tegelikult ongi tulnud kasutada. Nii siis ei jõudnud esimese aasta kolonistide juurdevool veel kõikidele majadele peremeest muretseda! Linnale antud doneerimise õigus ei tähendanud tookordseis kompetentsi ja jurisdiktsiooni alal tekkinud hämarais vahekordades linna ja Loknicki vahel veel seda, et viimaselt nüüd enam ei võiks oodata donatsioone. Loknicki kasustas seda õigust veel a. 1586¹⁾.

Rööbiti Tartuga arenes kolonistide juurdevool Viljandisse, Pärnu²⁾, Volmari ja Võndu. 1582. a. sügisel Riias Danzigi kirjutet relatsioon Daniel Hermannil poolt teab, et asunikud on sakslased ja mahutuvad kergesti siin, kus maa on rahvast jäänud nii hõredaks. Solikowski, kes tookordsete kuulduste kohaselt pidi saama Liivimaa piiskopiks, öelnud Daniel Hermannile, et ta on nõus meeleldi vastu võtma kodanikke Preisist, juhul kui neid peaks leiduma, ja neid Volmaris varustama majade ning põldudega. Esialgse kavandi kohaselt pidi Volmari endale saama koguni piiskopilinna au. Solikowskil oli siiski üks eriline tingimus — kolonistid peavad vastutasuks tunnustama katoliku usku³⁾.

Solikowskile ja kastellaan Firleile oli kuninga poolt tehtud ülesandeks ettevalmistusi teha Liivimaa katoliikliku piiskopkonna rajamiseks. Nende poolt määrati suve kestel kindlaks piiskopkonnale soovitavad kinnisvarad, mis kuninga poolt hiljem ühe erandiga kinnitetigi. Nende eel tööde juures võis Solikowski põhjalikult tutvuda maa olukorraga ja näha, et sinne piiskopikoht ei olnudki nii väga ihaldetav, ning kõrgemale püüdlükuna õnnestuski tal peatselt saada kõrgemat ja tulukat kohta Lwowitz. Liivimaal sai Solikowskile ta teenete eest donatsioonina kuninga poolt osaks Volmari linnus, linn ja külad, milliste ülesehitamine ja asustamine kogu ulatuses jäi tema hooleks. Nii oli Solikowski kolonistide saamisest Volmarisse otse isiklikult huvitet⁴⁾.

Maade doneerimise õiguse jagunemine mitmele võimule, mis oli tingitud võimalikult kiire asustamise õhinast, tekitas ka mõningaid sega-

¹⁾ Tartu linnaarhiiv, A10, Revisionsbuch de annis 1582, 1601 und 1656, fol. 83b—84a.

²⁾ Liigi paar aastakümnet hiljem viidi läbi Pärnu asustuse radikaalsem ümberorganiseerimine. Nimelt otsusteti Vana- ja Uue-Pärnu tülide lahendamise ametliku komisjoni poolt 1599. a. Vana-Pärnu kui iseseisev kogukond kaotada. Elanikele tehti korraldus viie aasta jooksul Uude-Pärnusse ümberasumiseks. Mahajäetud linna kohale lubati staarostil rajada mõned väiksemad asundused talupoegade, kaluritest jt., kes pidid siiski vaid linnuse huve teenima ega tohtind kaubelda. Vrd. W. Stillmark, Der Untergang Alt-Pernaus. Beiträge zur Kunde Estlands IX (1923), lk. 132.

³⁾ T. Schiemann, Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts (Mitau, 1877), lk. 125.

⁴⁾ I. D. Svlikovii Commentarius brevis rerum Polonicarum (Dantisci, 1647), lk. 143: „Paulo post Solikovio Wolmariam arcem cum oppido pagis tradit, & reficiendam, emendam, & incolis implendam iubet“.

dusi. Mitmed Balti aadlikud, kes olid teenind Batori vägedes ja nüüd tasuks soovisid donatsioone, saidki need viimaks kuningalt Poolas viibides, kuid pidand läänikirjad ränkade summade eest kantseleist hankima, kõnelemata summadest, mis kulusid kantslerile ja tema sekretärile. Kuid nende läänikirjadega ei olevat nad siin midagi saavutand, osalt olnud maa liig halb, osalt olnud kohtadel juba varemalt õiguslikud peremehed, kelle kaitseks astund välja asehaldur Radziwill. Mitmed pettund ja kibestund aadlikud, nagu Uexküll, Dönhof jt. rännand selle tõttu Liivimaalt ära, Rootsi kuninga juurde, ja saand sellelt hääd donatsioonid¹⁾. Sääraseid juhtumeid võis tõesti esineda. Veel 1589. a. pidi Sigismund III lohutama Georg Stackelbergi, kes oma pärusmõisad Tartumaal oli kaotand Zamoyskile. Talle lubati need tagasi pärast Zamoyski surma või staarostkonna tagasiandmist. Mõni aasta hiljem, 10. okt. 1592, lubas Sigismund endiste Stackelbergi mõisade asemele, mis pididki jääma Tartu majandusringkonnale, vastutasuks 10 endist Liivimaa adramaad „Bikast'i“ ja „Janotgerue“ külades. Need maad polnud vahetuseks ometi küllaldased, ning kuningas lubas Stackelbergile maid veel edaspidigi²⁾.

Need juhud võivad enamikus olla siiski vaid üksikud. Esitet juhtumeil on Rootsi poole üleminekut motiveeritud küll majanduslikel põhjusil, kuid seda on tehtud ka rekatoliseerimissurvele viidates. Teame siiski, et enamik Liivi aadlikke jäi Poolale truuks ja Rootsi-Poola sõja puhul taganes koos poolakatega maalt välja, „tulles Rootsi alla tagasi alles siis, kui oli enam-vähem selge, et Poolasse jäädes nad igavesti kaotaksid oma maavaranduse. Teiseks aga moodustasid suurema jao ülejooksi kuist Balti aadlimehed, kes olid Stephan Batori ja Sigismundi reduktsiooni läbi oma mõisad kaotand ja lootsid Rootsi abiga nad tagasi saada“³⁾.

Liivimaa aadli pool kardeti ennekõike suurema arvu poolakate ja leedulaste asumist siia, kuid ühtlasi sooviti ka enda kohta maksvaiks mõningaid tingimusi, mis kuninga poolt olid mõeldud just kolonistidele.

Võnnu piiskopkonna asutamise ja „Constitutiones Livoniae“ andmise järele 1582. a. detsembris pöördusid Liivimaa saadikud Zamoyski poole ja kaebasid, et nende õigusi ja privileege pole arvestet antud säädustes. Saadikud soovisid, et tunnistajate ning vande abil lubataks kindlaks teha nende omandusõigusi, kes sõja kestel vastavad ürikud on kaotand või neid ei ole oma kätte saand tookordse alaeasuse tõttu. Kui seda ei võimaldetavat, jäävat suur hulk aadlikke ülekohtuselt mõisust ja muist varadest ilma. Zamoyski endise lubaduse kohaselt paluti siinsete

¹⁾ Laurentius Müller, Septentrionalische Historien Oder Warhaffte Beschreibung der fürnembsten Polnischen, Lifflandischen, Moscowiterischen, Schwedischen vnd andern Geschichten (Amberg, 1595), lk. 43—45.

²⁾ N. Treumuth ja O. Liiv, Polonica Eesti Riigi Keskarhiivis. Riigi Keskarhiivi Toimetised nr. 1 (Tartu, 1931), lk. 42—43.

³⁾ J. Vasar, Rootsi aja senisest uurimisest ja edaspidistest uurimisülesannetest, eriti Liivimaa suhtes. Ajalooline Ajakiri IX (1930), lk. 33.

riigiametnike („praesidenten, kemmerer“ etc.) määramist ainult siinsete aadlike hulgast ja protesteeriti selle vastu, et nüüd on lubatud vaid arvestamist nendega. Kaevati ka usuvabaduse takistamise üle, kuna kõigis paigus, kirikuis ja kooles, olevat maksvusele määratud katoliiklikud kombed. Nuriseti, et aadlikel ei lubatud enam ehitada kindlaid kantse ja nii oma „naisi ja lapsi varaste ning röövlite vastu kindlustada“. Sõjaviletsustest kosumiseks paluti mõneks ajaks maksunõuetest loobumist¹⁾. Sellel palvel ei olnud tegelikult mainitavaid tulemusi.

Nende „sisekolonisatsiooni“-küsimuste kõrval kerkis pinevamalt kuninga huvipiiridesse kolonistide massilisem hankimine Kesk-Euroopast. Kuninga kõrval asusid kavandite teostamise juurde aktiivsemalt paavsti esindajad, nuntsius Alberto Bolognetti ja legaat Antonio Possevino.

Veel 1582. a. ilmus kuninga õukonda keegi liivimaalane, kes oli varemni teenind Don Juan d'Austria lipu all, ja avaldas soovi Liivimaale asundamiseks viia katoliiklasi. Bolognetti teades oli kuningal koloniseerimiskavand ammu juba mõttes, sest maa asustamine oli esimeseks tingimuseks selle säilitamisel Moskva suurvürsti ning Rootsi ja Taani kuninga vastu. Bolognetti rõhutab sellest veel enam — maa asustamine katoliiklastega tähendand kuningale sääli „kindlale jalale“ toetumist. Bolognetti kaudu pääses liivimaalane kuninga lähedale ja sai loa sõita kohale nende maa-aladega tutvumiseks, mis olid eestkätt määratud kolonistidele²⁾.

Samal ajal oli ka Possevinol kuningalt vastav luba, ja legaat võis näha, Bolognetti arvates täiesti põhjendatult, et uus kavand võib tähendada temast ette jõudmist. Kolonistide hankimiseks kavatsend Possevino nüüd kohe sõita Baierisse ja motiveerind kardinaal-riigisekretärile Tolomeo Galliole³⁾ oma huviseid vanade roomlaste meetoditega, kes kindlamaks abinõuks vallutat provintside säilitamisel tunnustand koloniseerimise. Bolognetti ei olevat soovind Possevinoga võistleva hakata⁴⁾ ega

¹⁾ Archiwum Jana Zamoyskiego, III, lk. 127—129.

²⁾ E. Šmurlo, Opisj poljskoj nunciaturõ XVI veka; Rossija i Italija, Sbornik istoričeskij materialov i isledovanij, kasajuščihsja snošenij Rossij s Italiej, lk. 375 jj. — Lühikesed märkused koloniseerimiskavatsuse kohta H. C. Pitsahl'i teoses „Poola aeg Eestis ja Poola-Rootsi sõda (1600—1629 a.)“ (Tallinn, 1930), lk. 26—27, ei tule üldse arvesse äärmise ebatäpsuse ja ebateaduslikkuse tõttu. Kogu vastav lõige otse kubiseb vigadest, Possevinost on selles tehtud kardinaal (!), Bolognetti nimi väanatud Polonjet'iks, sisuliselt kõik andmed paisatud segi ja kohati otse vastupidiselt antud edasi.

³⁾ Tolomeo Gallio, Komo kardinaal, oli Gregorius XIII riigisekretäriks kogu pontifikaadi aja ja mõjustas mitmeti tookordset Liivimaa poliitikat. Ülevaate ta tegevusest annab P. O. v. Tõrne uurimus „Ptolemée Gallio, Cardinal de Côme.“

⁴⁾ Possevino ja Bolognetti vahel valitsend äärmiselt terava vahekorra tõttu peab neid Bolognetti poolt esitat teateid, selles osas mis puutub Possevino tegevuse hindamiseks, võtma õige ettevaatlikult. Puhtandmestikuline osa on siiski küllalt usutat ja kontrollitavalt õige ka teiste allikate järgi. Bolognetti ja Possevino vahekorra kohta rekataliseerimisküsimustes vrd. N. Treumuth, Vastureformatsiooni esimene aasta Eestis (1582), Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 39—41.

luband eelmainitud liivimaalast enam mitte toetada, kes sellest saadik kadundki Bolognetti silmist. Bolognetti püüdnud ka Batorile selgeks teha vajadust kõigi koloniseerimisküsimuste koondamiseks ühe isiku kätte, seekord Possevinole. Bolognetti ise asund selles suunas tegevusse, ja kui päralt jõudnud kardinaal Guastavillani soovitustega keegi kapten Domenico Mora, kellel olnud koloniseerimise teostamiseks samasugune projekt, siis piirdund Bolognetti osavõtt asjast ainult kapten Morale soovitus andmisega Possevino poole pöördumiseks.

Possevino sõitnudki oma kavandi teostamiseks Baierisse, kuid see käik ei andnud tulemusi. Bolognetti arvates polnud eriti delikaatne ebaõnnestumise põhjusi küsida. Kuid nüüd sai probleem juba dramaatilisema pöörde. Uuesti ilmus kohale eelmainitud liivimaalane ja teatas, et tal on õnnestund Flandriast leida 115 perekonda, kes on nõus sõitma Liivimaale. Possevino ärritund teatest, käind kantsleri, suursekretäri jt. jutul, kirjutand siia-sinna ja kaevand „autu“ liivimaalase pääle, kes kavatsevat Liivimaad muuta häreetikute pagulaks. Kõigi kirjade koopiad läkitand Possevino Rooma, kus olevat teatud Bolognetti ja mainitud liivimaalase omaaegseist suhetest ja võidud nüüd järeldada, kuivõrd ettevaatamatu on ta kõige tähtsamais usuküsimusis, kus pole tegu vaid ühe isikuga, vaid kogu Liivimaaga, selle hinnalise vallutisega, mis eriti kallis olevat paavstile!

Bolognetti kutsund liivimaalase enda juurde ja hoolimata selle tõendusist, et kohale tuuakse ainuüksi katoliiklasi, nõudnud loobumist kogu asjast. Pärast soovind Bolognetti koos Possevinoga minna kuninga juurde selles küsimuses nõu pidama, kuid Possevino palund lasta teda minna üksinda.

Nii sündindki, ja tulemus olnud äärmiselt üllatav — koos kuningaga otsustand nad lubada liivimaalasel koloniste tuua, tingimusel, et need oleksid katoliiklased! Kuidas Possevino säärast pöoret Roomas motiveerida suutis, seda Bolognetti ei teadvat, — üks on siiski selge, et kogu asjakäik Bolognettile tähendas kibedat diplomaatilist kaotust.

Järgmisel päeval näind nuntsius kuningat lõunalauas, ja siis selgund, miks Possevino oli soovind kuninga jutule üksi — Possevino ei olevatki kunagi olnud liivimaalase vastu, ei olevat kartnud kolonistide toomist ka Flandriast — häid katoliiklasi ollagi sääl kergem leida kui Baieris — ja lõpuks, Baieri partiile poleks karta vähematki konkurentsi: Liivimaale võivat tuua kas või kümme tuhat kolonisti, maad jatkuvat kõigile. Nüüd alles saand Bolognetti teada, et Possevino on pärast ebaõnnestumist Baieris käind ka teistes kohtades, nende hulgas samuti Flandrias! Lõpuks on kuningas andnud kategoorilise lubaduse, et Liivimaale lastakse ainult katoliiklasi ja kõik, kes ei tunnusta kohaliku piiskopi vaimulikku ülemvõimu, aetakse Liivimaa piiridest välja. Samasugused töötused on Bolognettile andnud kantsler ja suursekretär. Olles nii veendund, et liivimaalase

kõrvaldamist pole kellelgi kavatsuseski, kutsund ta selle enda juurde ja nõutand kirjaliku lubaduse, et ta Liivimaale viiks ainult katoliiklasi ¹⁾).

Possevino on kogu aeg hoolsasti jälgind mainitud liivimaalase tegevust ning kohe, kui selgus, et viimasel on õnnestund Madalmaadelt leida 120 perekonda, informeerind Zamoyskit oma seisukohtadest. Possevino pidas võõrastavaks, et Saksamaalt ja Belgiast, kus jesuiitide ordul on 40 kolleegiumi, võib veel koloniste tulla, kellel pole preestreid kaasas. Ka ei suuda ta sellega leppida, et nende kaudu võivad mitmed „lahkusud“ kohapääl levineda, pahandavaks lisaks juba sellele, et Liivimaal isegi on lubatud Augsburgi usutunnistus ²⁾).

Possevino enda lähemaid kavu koloniseerimiseks teame ta huvitavast memoriaalist („Livoniae Commentarius“) paavstile. Tema teadete kohaselt on kuningas luband Belgiast koloniste tuua Tartu ümbrusse tingimusel, et nad oleksid katoliiklased. Kuid salaja ning suusõnaliselt luband kuningas sallida ka luterlasi. Kuninga arvates olnud see tingitud tõeliselt vajadusest, sest kolonistide saamisel oli mitmeti raskusi. Masoovlastele oli küll tehtud ettepanek omi vähe viljakandvaid maid maha jätta ning Tartu lähedusest uusi asemele võtta, kuid ettepanekule pole keegi reageerind. Vene sõjast saadik oli Tartu maakond nii laastet, et enne kõike just siia pidi juhtima ja igal tingimusel hankima koloniste, kui ei soovitud juba niigi söötijäänd põldudele lasta kasvada võsa. Kuid kolonistid Belgiast on Possevino arvates ometi halvemad kõigest, mis võiks sündida — säält tulevad laevad tooksid kaasa kalvinismi ja levitaksid kõiki usulahke. Selle tõttu pidas Possevino paremaks võtta algatus enda kätte ja kirjavahetusse astuda kuninga ning Baieri hertsogiga, et Liivimaale saada tõesti katoliiklasi. Kõige sobivamaks pidas ta asunikke Itaalia piirimaadelt, kaasa peaks tooma preestreidki, kes oskavad ka saksa keelt, kaupmehi, arste jt. Tingimata peaks kaasas olema ka raamatukaupmees, või — mis veelgi parem — raamatutetrükkija ³⁾).

Suurema üleskutse koloniseerimiseks avaldas Batori 29. jaanuaril 1583. a., mis oma lubadustega kolooniatele töötas rea privileege ning õigusliku aluse ⁴⁾).

¹⁾ E. Šmurlo, op. cit., lk. 375—380.

²⁾ Archiwum Jana Zamoyskiego, III, lk. 252 (kiri tuleb dateerida 22. juulist 1583).

³⁾ Livoniae Commentarius Gregorio XIII P. M. ab Antonio Possevino, S. J. scriptus (Rigae, 1852), lk. 22—23, 27.

⁴⁾ Selle koloniseerimis-universaali daatumiks on kaua peetud 29. jaanuari 1582 a., nii näit. Gadebuschi, Christiani, Schiemanni, Seraphimi jt. poolt. See eksimus on tingitud veast mainitud dokumendi äratrükis Dogieli poolt [Dogiel, Codex Diplomaticus Poloniae, V (Vilno 1759), lk. 307—308, nr. 182]. Oieti on sama dokument avaldet Theineri poolt [A. Theiner, Annales ecclesiastici, III (Romae 1856), lk. 442], daatumiga: Datum Niepolomiciis die XXIX. mensis Januarii, anno Domini MDLXXXIII. Regni vero Nostri anno septimo. 1582. aastal 29. jaanuaril viibis Batori Vilnos ning kirjutas alla „regni nostri anno 6“, — nii et siin dateerimine peab olema kindlasti 1583.

Koloniseerimis-universaali läkitas Batori kõigile Saksamaa katoliiklasist vürstidele, juhtides tähelepanu, kui üldhuvides on Liivimaa asustamine kõigile. Universaalis kinnitab Batori, et ta pärast maa vallutamist on sääl korraldand siseolusid, kuid provintsi arenguks vajab veel põllumehi, käsitöölisi ja kaupmehi. Kolonistid pidid saama asumiseks küllaldaselt maad, heinamaid, metsa jne. põliseks tarvitamiseks. Neile pidi jääma õigus ehitada linnu, külasid jm., kirikuid, koole ja kõiki soovitavaid hooned püstitada ning kaubelda. Juhul, kui asundustest mõni võrşub linnaks, saab see võrşsed privileegid teiste Liivimaa linnadega. Kolooniaterajamiseks lubatakse neid maksudest vabastada kümneks aastaks, millise aja kestel siis kokkulepe saavutetakse maksude määra suhtes ¹⁾).

Samasisuline ürik pidi kolonistide otsimisel kaasas olema ka sellel „liivimaalasel“, kellest Bolognetti andmeil eespool kuulsime. Olles andnud 1583. a. juulis Bolognettile vande (mille tekstist leiame ta nime — Franciscus Richard Schaden), et võimaldab Liivimaale tulla ainult katoliiklasil, võis ta siirduda pikemale propagandareisule riigi kulul. Aasta lõpul kuningale esitet aruandes kirjeldab ta lähemalt oma teotsemist Kölni pääpiiskopi, Baieri hertsogi, Münsteri administraatori jt. juures, kus teda kõikjal väga lahkesti olla võetud vastu. Nii on avaldet sellekohased üleskutsed Kölnis, Ravenburgis ja mitmel pool Baieris, kinnitusega, et kõrgemate võimude poolt väljarändamiseks ei tehta takistusi. Ainsaks tingimuseks pidi olema nõue, et igäüks, kes soovib välja rännata, võtaks kohalikust magistraadist tunnistuse oma katoliikliku ustavuse tõendamiseks. Mõödund poolaasta kestel oli Schaden nii suutnud koguda terve rea koloniste ja palus nüüd kuningat ühendusse astuda Taani kuninga ning Breemeni pääpiiskopiga, et kolonistidele võimaldada läbipääsu nende aladest, olgu siis mere- või maanteed mööda. Saksamaalt tulevad kolonistid kogunevat Breemeni maadele, Madalmaade omad asuvat laevale Enckhusenis. Schadeni aruande lõpust selgub veel, et ta kolonistide kogumisel teotses erilisel tasutud palgalise agendina ²⁾).

Schadeni tegevus jätkus ka järgmisel 1584. aastal ³⁾, kuid tema teotsemise tulemuste kohta puuduvad praegu andmed.

Loodetud külad, linnad jne. jäid kolonistide poolt siiski asustamata, sel lihtsal põhjusel, et koloniste jõudis kohale liiga vähe. Ainult üks alevik tõusis linnaks, V a l g a, millele anti vastavad õigused Stefan Batori poolt a. 1584. Valga ajaloo äsjase põhjaliku uurija R. Kenkmani arvates on Valga puhul meie ees tüübiline poola-egne uudisasundis, millist arvamist võime kõigiti pooldada. Valga esimene privileeg rõhutab kodanikkonna kujundamist samuti nagu eeltsiteeritud Tartu esimene privileeg Poola ajal. Valka elama asuvaile kodanikele lubati maad igale $\frac{1}{2}$ adramaad, ning

¹⁾ A. Theiner, op. cit., lk. 442.

²⁾ Ibid., lk. 442—444.

³⁾ Archiwum Jana Zamoyskiego, III, lk. 287—288.

Sigismund III poolt 1590. a. kinnitet privileegis lubatakse maksudest vabastamist kümneks aastaks, arvates 1588. aastast ¹⁾).

Need kolonistid, kes ei jäänd peatuma linnadesse ning eelistasid maad, on Liivimaa Eesti alal paigutatud olevate teadete kohaselt Tartumaale, eriti Laiusele ja Põltsamaale. Võime oletada, et siia oli suunatud ka sisekolonisaatsioon ja talupoegade pagemine, niivõrd kui need nähted esinesid tol ajal. Sest võrreldes Liivimaa koloniseerimist Rootsi aja alul, näeme ilmselt samalaadset nähet: uustulnukate protsent on suhteliselt kaasaskäiv sõdade läbi rohkem kannatand aladele ²⁾).

Laiuse kujunes staarosta Orzechowsky energilisel kaastööl militaar-koloonia kohuste täitjaks. Ringi ümber linnuse moodustus alevik 41 krundiga, millistest küll veel 1599. a. mõni oli tühi ja hooneteta. Kodanikud olid poola, leedu, saksa ning vene rahvusest, nende suurimaks kohuseks oli linnuse abistamine sõja korral, kuna muud kohused olid võrdlemisi väikesed. Umbes samalaadne koloonia tekkis Lätimaal Rzezycas, kuhu asunikud tulid 1590. a., tookord Liivimaad revideerind komissaride saatel. Maksudest vabasteti nad üheksaks aastaks. Põltsamaa asunduse kohta mainitakse 1599. a., et see on alles hiljuti kujunend, ja maaderevisjoni teostava komisjoni poolt märgitakse nende vabastamist maksudest neljaks aastaks ³⁾). Maksudest vabastamise periood vähenes seoses Poola rahakursi langusega ja riigikassa seisundi halvenemisega, — kui 1583. a. selleks lubati 10 aastat, siis 1599. a. ainult neli ⁴⁾).

Ulatuslik katse Liivimaa koloniseerimiseks andis siiski vaid kiduraid tulemusi. Nälg maa järgi ei olnud Flandrias, Baieris jm. nii tõsine, et oleks säält talupoegi kihutand lõpmata sõdade koldesse Liivimaale. Siinsed sõjajulumused peletasid eemale isegi lähedased poola talupojad, ning koloniste võis kergemini leida vaid linnadesse. Maale valgund kolonistid olid nii liikuvaks elemendiks, et sõdade uuesti puhkemisel meie kaotame neist kõik jäljed. Palju kirglikum oli ihk maa järele Liivimaa aadlikel, kes Sigismundi ja Karli sõjas kogunesid Karli lipu alla ja avalikult tunnistasid oma soovi, saada tasuks maad ⁵⁾).

Koloniseerimise agarat propagandat Poola aja alul põhjustas riigi ja kiriku huvide kokkusattumine: kuningas ja kantsler soovisid siia tihedat

¹⁾ R. Kenkman, Valga linna ajalugu (äratrük koguteos „Eesti“ V köitest „Valgamaa“, Tartu 1932), lk. 7—8.

²⁾ J. V a s a r, Eestlaste tõuline kujunemine ajaloolisel ajal, Olion II (1931), lk. 5.

³⁾ J. J a k u b o w s k i i J. K o r d z i k o w s k i, Inflanty I. Zródła Dziejowe XXIV, 1 (Warszawa, 1915), lk. 102—105, 152—153, 263—264.

⁴⁾ N. T r e u m u t h, Jooni poola ajast Eestis, lk. 46—47.

⁵⁾ Riigi Keskarhiiv, Eestimaa rootsiaegne kindr.-kub. arhiiv, A. 43, Originaal-kirjad 1596—1645, fol. 20—21, Pärnumaa rüütel- ja maiskonna kiri asehaldur krahv Moritz'ile 1602, okt. 5: „wan dan nicht allein vnter dieser Fahne die Landt Junckern vndt ingesesenen desz Pernauschen Kreyses, Sonderen auch viel Ehrlicher Leutte vff Hoffnunge vndt vortröstunge Fürstl: Durchl: das sie mith Lande, vndt Leutte khunfftigk soltten versehen vndt geholffen werden, sich vorhalten“ jne.

asustust maa kaitseks ja edaspidiseks sõjaliseks baasiks Moskoovia vastu, kuuria, nuntsius ja Possevino nägid koloniseerimises paremat ja kindlamat vahendit Liivimaa kindlustamiseks katoliku usule. Fanaatiliselt suured kavad surid oma loomulikku surma, kui tegelikult arenend rekatoliseerimistöõ nõudis kogu tähelepanu endale ning Batori surma järel Poola poliitika kaotas palju oma algatusvõimest ja nooruslikust ekspansioonitungist.

Äratrükk koguteosest „Kultuuri ja teaduse teilt“.

K. Mattieseni trükikoda o/ü., Tartu, 1932.